

Aydınlanmacılığın Tarihsel Anlamı ve Güncel Mirası Üzerine

Doğan Göçmen

...akılda ve felsefede kalkınmalar, sadece boşgörünün ve özgürlüğün ülkesine has olabilir.

David Hume

1

Dünya çapında son çeyrek yüzyılın en çok tartışılan konularındandır Aydınlanmacılık. Onun hakkında çok şey söylendi, çok şey yazıldı. Aydınlanmacılığın ortaya attığı düşünceler ve gerçekleştirmeye çalıştığı toplumsal ve siyasi projeler birçok bakımdan ele alındı; hem bilimsel analizden ve tarihsel bakıştan yoksun tek yanlı övgülere konu edildi hem de çok ağır kaba eleştirilere tabi tutuldu. Ne var ki, ne övülenin ne de eleştirilenin sıkça tam olarak ne olduğu bilinmeden övüldüğü ve eleştirildiği görülmektedir. Öyle ki; Aydınlanmacılığı tarihsel bakıştan yoksun hem övenlerin hem de eleştirenlerin, çoğu kez Aydınlanmacı filozofların tek bir temel eserini derinlemesine incelemeye pekâlâ ileri sürülebilir. Bu yönelim birçok bakımdan çarpık, yanlış ve yanıltıcı bir gelişmeye işaret etmektedir. Diğer taraftan; 18. yüzyılın Aydınlanmacı yüzyıl olduğuna dair genel kabul gören tezden hareket edecek olursak –ki en geç 1848 devrim kalkışmaları Aydınlanmacılığın sonu olarak kabul edilir–, aradan geçen bunca zamanı, yaşanan onca ekonomik, toplumsal ve politik gelişmeleri, kuramsal dönüşümleri ve ilerlemeleri yok sayarak Aydınlanmacılığın hala olduğu gibi devam ettiğini ileri sürmek mümkün değildir. Bu kısa yazının amacı, Aydınlanmacılığa temel oluşturan bazı ana düşünceleri betimleyerek konuya (özellikle din ile olan ilişkisine de) açıklık getirmektir.

Aydınlanmacılığın İngilizce karşılığı *Enlightenment*, Almanca karşılığı ise *Aufklärung*'dur. Aydınlanmacılığın bu iki dildeki karşılığı arasında birisi daha çok pratiği, diğeri ise daha çok teoriyi çağrıştıran ama birbirini tamamlayan önemli bir fark olduğu kanısındayım. *Enlightenment* sanki yürünen uzun veya kısa ama karanlık bir yolun engebelerinin ve dolambaçlarının görülebilmesi için

ışıklandırma eylemiymiş gibi bir duygu ve düşünce uyandırıyor. *Aufklärung* ise daha çok önümüzde duran bir şey, durum ve/veya süreç hakkında etraflı bilgi edinip öğrenme ve bilgilendirme eylemidir. Fransızcada Aydınlanmacılığı kavramlaştırmak için aynı anda birçok farklı kavram kullanılır. Öyle ki; Fransız Aydınlanmacı hareketi bu bağlamda Yeniçağda ve Modernlikte biriken bütün teorik ve pratik değerleri sanki sentezlemek ister gibidir. Belki bu farktan dolayı İngiliz, Fransız ve Alman aydınları arasında bir karşılaştırma yapıldığında, İngiliz ve Fransızların politik sistemlerini devrimci yoldan değiştirirken (1648, 1689, 1789, 1830 ve 1848 devrimleri), Almanların *düşünceyi devrimcileştirdiği* ileri sürülür.¹ Bu fark Aydınlanmacılığın birbirini tamamlayan iki boyutuna işaret eder.

“Aydınlanma” mı?, “Aydınlanmacılık” mı?

Yazıda “Aydınlanma” kavramı yerine “Aydınlanmacılık” kavramını kullanıyorum. Türkçede “Aydınlanma” ve “Aydınlanmacılık” kavramları bir süre öncesine kadar aynı şeyi betimlemek ve tanımlamak için bir bakıma bir biriyle yarışır ve rekabet ederdi. Türkiye’nin saygın filozoflarından Afşar Timuçin, bir yazısında her iki kavramı da kullanmaktadır; kavramlardan ilkinin yazının başlığında ve ikincisini yazının içinde kullanmaktadır.² Fakat uzun bir süredir ilgili yayın ve kitaplarda “Aydınlanmacılık” kavramı yerine sadece “Aydınlanma” kavramının kullanıldığı görülmektedir. Öyle ki; birkaç yıl öncesine kadar hem sözlüklerin hem de hafızamızın doğal parçası olan “Aydınlanmacılık” kavramı, Türk Dil Kurumu’nun internet sayfasında sunulan Büyük Türkçe Sözlük’te bugün artık bulunamamaktadır.³ Ayrıca Aydınlanmacılık yerine önerilen “Aydınlanma” kavramı da sadece küçük “a” ile (“aydınlanma” olarak) yazılmaktadır.⁴ Oysa bu kavramı büyük “A” ile yazanlar ona belli bir tarihsel anlam yüklemeyi amaç edinir. Bu nedenle bu son derece düşündürücü ve kaygı verici bir gelişmedir. Aydınlanma kavramını ister büyük “A” ile ister küçük “a” ile yazalım, bu kavramı Aydınlanmacılık kavramının yerine geçirmek ile Aydınlanmacılık kavramında saklı son derece önemli belli bir anlam kaybolmaktadır.

Şöyle ki; değişik Avrupa dillerinde Aydınlanmacı Çağ betimlemek için kullanılan kavramlar (Almanca *Aufklärung*, İngilizce *Enlightenment*, Fransızca *Les lumières* ve İtalyanca *İlluminismo*) Türkçeye genel olarak *Aydınlanma* olarak çevrilmektedir. İşaret ettiğim gibi bu çeviri önerisi birçok bakımdan yanlış ve yanıltıcıdır. Bu kavram ile Avrupa tarihinde hem *belli* bir dönem (*Aydınlanmacı Çağ*) hem de bu döneme damgasını vurmuş olan *belli* bir hareket (*Aydınlanmacı Hareket*) betimlenmek istenir. İmmanuel Kant, *Aydınlanmacılık Nedir? Sorusuna Yanıt* başlıklı klasik makalesinde kendi çağını “Aydınlanmacı Çağ”⁵ (*Zeitalter der Aufklärung*) olarak tanımlar. Bu bakımdan Kant, *Aufklärung* kavramını örneğin Hegel’in *Timin Fenomenolojisi*’nde yaptığı gibi sadece kendi çağına, yani 18. yüzyıla

¹ Heine, H., *Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland (Almanya’da Dinin ve Felsefenin Tarihi)*, yay. Wolfgang Harich, Akademie Verlag, Berlin, 1965.

² Bkz. Timuçin, A., “Aydınlanma Düşüncesi”, *Toplum Bilim: Aydınlanma Özel sayısı*, no 11, Temmuz 2000, s. 51-56.

³ Bkz: http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5277e41d929479.74733235 (erişim tarihi: 20/11/2013).

⁴ Bkz: http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.52781c0a193465.04585196 (erişim tarihi: 20/11/2013).

⁵ Kant, İ., “Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung” (‘Aydınlanmacılık Nedir?’ Sorusuna Yanıt), *Eserleri*, c. 12 içinde, yay. Wilhelm Weischedel, Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1993, s. 59.

uyarlar. Oysa *Aufklärung* kavramını veya diğer Avrupa dillerinde buna denk gelen kavramları Türkçeleştirirken kullanılan Aydınlanma kavramı çok esnek ve sınırları o kadar belli olmayan bir kavramdır. Bu kavram, bütün zamanları kapsayacak şekilde neredeyse sınırsız bir şekilde genişletilebilir ve bütün konularla ilişkilendirilebilir belirsiz bir kavramdır. Aydınlanma kavramı aynı şekilde kendinde özne kavramını barındırmayan salt bir süreç kavramıdır. Oysa Aydınlanmacılık, Avrupa tarihinde 18. yüzyıla damgasını vurmuş ekonomik, toplumsal, kültürel, siyasi ve sanatsal bir harekettir. Özellikle bu, onsekizinci yüzyıla özgü entelektüel ve toplumsal bir *hareket* betimlemesinin, sadece “Aydınlanma” olarak çevrilmesi durumunda kaybolduğu kanısındayım. Zira Hilmi Ziya Ülken de kavramı “Aydınlanma” olarak çevirmek yerine “Aydınlanma Devri” olarak çevirmeyi yeğlemiştir.⁶

Aydınlanmacılık kavramı özellikle toplum felsefesi çerçevesinde kullanılmaktadır ve aynı zamanda burjuvazinin, metafiziksel-teolojik dünya görüşünden kurtulmak için ortaya çıkan değişik entelektüel ve toplumsal hareketlerini betimleyen özgün felsefi ve ideolojik bir kavramdır.⁷ Hegel’in *Tinin Fenomenolojisi*’nde kullandığı özgün anlama en yakın Türkçe karşılık “Aydınlanma Hareketi” olabilir, çünkü Hegel, hareket boyutunu vurgulamak için Aydınlanmacılık bölümünde “parti” veya “partiler” kavramını da kullanıyor.⁸ Bundan dolayı bu yazıda değişik Avrupa dillerinde bu hareketi betimlemek için kullanılan değişik kavramları kısa ve öz olarak “Aydınlanmacılık” kavramıyla karşılayacağım. Zira “Aydınlanma” kavramından farklı olarak “Aydınlanmacılık” kavramı, doğrudan sürecin öznesine işaret eder. Bu nedenle *Aufklärung* kavramını ve buna denk gelen diğer Avrupa dillerindeki kavramları Türkçede “Aydınlanmacılık” olarak karşılanmasını öneriyorum. Yazıda yukarıda açıklanan nedenlerden dolayı Aydınlanmacılık kavramını kullanıyorum.

On sekizinci yüzyıla damgasını vurmuş belli bir hareketi betimlemek için “Aydınlanmacılık” kavramı kullanılırsa, “aydınlanma” kavramı da bütün insanlık tarihini ve her şeyi kapsayacak bir şekilde kullanılabilir. Bu anlamda aydınlanma, bütün bir insanlık tarihini, doğa, toplum, insan, evren vesaire hakkında giderek artan bilgi sonucu sürekli artan ve derinleşen bir aydınlanma süreci olarak betimlenebilir. Böylelikle “Aydınlanmacılık” kavramı 18. yüzyıla damgasını vurmuş belli bir hareketi betimlemek için kullanılırken; “aydınlanma” kavramı bütün insanlık tarihini sürekli ilerleyen bir genel aydınlanma sürecine işaret etmek için kullanılabilir.

Aydınlanmacılık Köklü ve Radikal Bir Harekettir

Yukarıda söylenenler basit bir kelime oyunu değildir. Kavramın en geniş anlamında alacak olursak; Aydınlanmacı hareket; Rönesans ve Reformasyon’u içerecek şekilde 16. yüzyılda İtalya’da epistemolojik bir devrim ile başlayıp, kültür, sanat, astronomi, bilim, hukuk, siyaset –kısacası insan yaşamının her alanını, aklın özgürleştirici eleştirisine tabi tutarak; İngiltere’de bir dizi ayaklanmalar, iç

⁶ Bkz: Ülken, H. Z., *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1992.

⁷ Bkz.: Schröder, W., “Aufklärung” (Aydınlanmacılık), *Europäische Enzyklopädie zu Philosophie und Wissenschaften (Avrupa Felsefe ve Bilimler Ansiklopedisi)*, yay. Hans J. Sandkühler, Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1990, c.1, s. 276-285.

⁸ Hegel, G.W.F., *Tinin Görünüşbilimi (Phänomenologie des Geistes)*, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 2004 (ikinci baskı), s. 372 (§ 575).

savaşlar ve devrimler ile 1789 Fransız devriminde nihayet en üst uğrağına ulaşır.⁹ Bu nedenle İmmanuel Kant, 1789 Fransız devriminden altı yıl önce Aydınlanmacılığı en başta özgürleştirici bir hareket olarak betimler.¹⁰ Kant, Aydınlanmacı projenin devrim yoluyla gerçekleştirilmesine karşı çıksa da; onun uzun erimli olarak muhakkak gerçekleştirilmesini talep etmektedir. Zira Kant açısından mesele, “eskiyi olduğu gibi bırakmak isteyenler”¹¹ ile değiştirmek isteyenler, “kurulmuş düzenin hala sürmesini”¹² isteyenlerle yeni, daha özgür ve insanlı bir düzen arayanlar arasında hüküm süren çatışmalı bir duruma son verme meselesidir; çünkü aydınlanmak, bir nevi insanın doğasının gereğı olan bir haktır ve onu engellemeye kalkmak, “*insanlığın* kutsal haklarını”¹³ ihlal etmek anlamına gelecektir. Hatta Kant daha ileri gider ve aydınlanmada devam etmeyi engellemek, “insanın doğasına karşı işlenmiş suçtur”¹⁴ der. O halde, aydınlanma kuşaktan kuşağı, çağdan çağı devam etmesi gereken hayatın her alanını kapsayan kapsamlı ve zorunlu bir hareket ve mümkün tarihsel ilerlemedir.¹⁵ Kant’a göre bu ilerlemenin bireysel ve öznel bir çaba sonucu olması mümkün değildir; çünkü aydınlanma zorunlu olarak bütün toplumu kapsamak, yapısal ve köklü olmak zorundadır.

Yukarıda Kant’tan hareketle işaret ettiğim gibi bu çağı aynı zamanda “Aydınlanmacı Çağ” denmektedir. Fakat bu çağı, anlamını tam olarak başka bir açıdan da vurgulamak için “Aklın Çağı” da (*Age of Reason*) denmektedir. Aydınlanmacı Çağı Fransızcada bazen “Filozoflar Çağı” da (*siècle des philosophes*) denmektedir.¹⁶ Bu ne anlama gelmektedir?

Yukarıda Aydınlanmacılık kavramının Rönesans’ı ve Reformasyon’u da kapsayacak şekilde en geniş anlamda kullanılabileceğine işaret ettim. Aydınlanmacılık, kendine ön gelen Rönesans ve Reformasyon hareketlerinin en az 2 yüz yıldan beri biriktirdiğı hemen her türlü mirasın birçok bakımdan devamcisıdır. Rönesans ve Reformasyon’da potansiyel olarak var olan birçok düşünce, beslenip olgunlaşmış ve böylelikle Aydınlanmacılıkta açıkça ifadesini bulmuştur, hatta siyasi bir projeye dönüştürülmüştür. Ama aynı zamanda bu hareketlerin amaçlarını hem daha derinleştirilmiştir hem de ortaya attıkları birçok soru, 18. yüzyılın bakış açısına göre yeniden formüle edilmiş ve kapsamlı kuramsal bir çerçeveye oturtulmuştur.

⁹ 1848 devrimi bütün Avrupa’yı sarar ve “sosyal cumhuriyet” sloganı ile artık tarihte yeni bir sayfanın açılmaya başladığının ve yeni sosyal hareketlerin oluşmaya başladığının habercisidir aynı zamanda.

¹⁰ Fakat İtalya’da, Hollanda’da, Almanya’da ve İngiltere’de Rönesans ve Reformasyon’da yaşanan bütün büyük değişim ve dönüşümleri ve sonuçlarını bizzat görerek ve kendisini bu sonuçların mirasçısı olarak tanımlayarak yapar bunu. Zira Kant, Aydınlanmacı hareketin Rönesans’ın ve Reformasyon’un mirasçısı olduğunu çok iyi bilir.

¹¹ Kant, İ., “Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung”, s. 58.

¹² Age, s. 58.

¹³ Age, s. 58 (vurgu bana ait).

¹⁴ Age, s. 58.

¹⁵ Age, s. 57-58.

¹⁶ D’Alembert (Jean-Baptiste le Roland), “Filozoflar Çağı” kavramı yerine “Felsefe Çağı” kavramını da kullanır -ki bu kavram da diğer kavramlarla aynı anlamda yaygın olarak kullanılır. Ernst Cassirer, “Aydınlanma Çağının Düşünme Biçimi” başlıklı yazısında D’Alembert’den özellikle bu kavramın içinde olduğu uzun bir pasaj alıntılar. Yazı, Doğan Özlem’in titiz çevirisiyle Türkçede mevcuttur: Cassirer, E., “Aydınlanma Çağının Düşünme Biçimi”, çev. Doğan Özlem, Toplum Bilim: Aydınlanma Özel sayısı, no 11, Temmuz 2000, s. 37-49.

Aydınlanmacılık Dünyevi Bir ‘Yeniden Keşfediş’ ve ‘Yeniden Doğuş’ Hareketidir

Rönesans kavramı, 19. yüzyıldan beri hem “yeniden doğuş” hem de “yeniden keşfetmek” anlamında kullanılmaktadır –ki ‘yeniden doğuş’ en az iki boyutlu bir ‘yeniden keşfediş’ üzerinden gerçekleşmektedir. Nedir bunlar? Bakalım.

Bir; Fransız tarihçi Jules Michelet’nin klasik tanımı ile Rönesans, her şeyden önce “dünyanın keşfi, insanın keşfi” (*la découverte du monde, la découverte de l’homme*)¹⁷ anlamına gelmektedir. Michelet devam eder: “onaltıncı yüzyıl, kendi büyük ve meşru genişlemesinde Colomb’tan Copernic’e, Copernic’ten Galilée’ye, yeryüzünün keşfinden *bu* gökyüzünün keşfine kadar uzanır.”¹⁸ Michelet burada Rönesans’ı doğanın ve insanın yeniden keşfedilmesi, insanın gözlerini bu dünyaya döndürmesi, bütün dünyayı, doğayı, insanı ve evreni bilimsel olarak yeniden keşfetmesi olarak tanımlıyor. Sanki hem bütün bir insanlık tarihinin genel gidişini hem de bunun mirasçısı olarak Aydınlanmacılığı betimlercesine Hegel şöyle der:

“Varolan her şeyin anlamı, gökyüzüne bağlı olan ışık lifine bağlıydı; bakış, onunla, bu mevcut olanda durmak yerine, mevcut olanın öbür tarafına, tanrısal olan varlığa, tabiri caiz ise, öbür tarafta yukarıda bir mevcut olana doğru kaymıştı. Ruhun gözünün zorla dünyevi olana çevrilmesi ve onun üzerinde tutulması gerekiyordu; ve bu tarafta olanın içinde bulunduğu sıkıcılığa ve karışıklığa, doğaüstü olanın sahip olduğu açıklığın kazandırılması ve deneyim denilen mevcut olana ilginin bir bütün olarak döndürülmesine ilginç ve geçerli kılınması için uzun bir zaman gerekiyordu.”¹⁹

5

Hegel bununla neyi kastetmektedir? Açıklayalım. Rönesans’ın başlangıcı sayılan 15. yüzyılın ta sonlarına kadar insanların çoğu (bugün de olduğu gibi), geçmişlerini ve geleceklerini, gökyüzünde bir yerlerde olduğunu tahmin ettikleri bir tanrı ya da doğaüstü bir güç üzerinden anlamaya ve tanımlamaya ve anlamlandırmaya çalışırken; deyim yerindeyse bu arayış üzerinden dünyada varoluşlarına bir anlam vermeyi deniyordu. Öyle ki; 15. yüzyıla gelindiğinde “Mistisizm (artık –DG) her yeri kaplamıştı.” Peki, “Akla neresi kalmıştı? Hiçbir yer.”²⁰ Rönesans ile insanlar dünyada varlıklarına bir anlam verme çabalarını akla dayanmakla yeni bir yön vermeye başlamıştır; bunu, iç ve dış gözünü doğaya ve kendisine çevirerek, yani hem doğayı ve doğa yasalarını hem de kendisini aklın gücüyle keşfetmeye başlayarak yapmaya başlamıştır. Bunu en iyi bir şekilde Francis Bacon’un yeni yöneliminde görüyoruz:

¹⁷ Michelet, J., Histoire de France: Renaissance, c. 7 içinde, Chamerot-Libraire-Editeur, Paris, 1855, s. II.

¹⁸ Age, s. II (vurgu bana ait).

¹⁹ Hegel, G.W.F., *Phänomenologie des Geistes (Tinin Fenomenolojisi)*, yay. Hans-Friedrich Wessels ve Heinrich Clairmont, Felix Meiner Verlag, Hamburg, 2006, s. 8.

²⁰ Age, s. XII (Aydınlanmacı harekete, mistisizmin yerine akli, bilgiyi, bilinci ve özbilinci geçirdiği için “totalitarizm” ve “despotluk” suçlamasında bulunanlar, bütün tek tanrılı dinlere mahsus olan dinin bu mutlakiyetçi duruşundan ve talebinden kaynaklanan bu durumu genellikle ya unuttur ya da gözardı eder).

“İnsan, doğanın hizmetçisi ve yorumcusu olarak, sadece olguda ve düşüncede doğanın gidişini gözlediğine göre şu kadar ve bu kadar yapabilir ve kavrar: bunun ötesinde, insan, ne bir şey bilir ne de yapabilir.”²¹

Fakat Bacon’da ifadesini bulan bu yeni yönelim kendiliğinden (*gönüllü*) olmamıştır. Bunun gerçekleşmesi için insanın zora başvurması gerekmiştir. Hegel’in, aktardığım pasajda kullandığı “zorla” kavramını bu anlamda almak gerekir. Tarihte hiçbir şey, kendiliğinden ve sadece gönüllü olmamıştır. Bu, ‘yeniden keşfediş’in birinci boyutudur.

İki; doğanın ve insanın yeniden keşfedilmesinden önce insan, Ortaçağ’da yüzyıllar boyunca gökyüzünde bir yerlerde düşünüp tasarladığı güçlerden hareketle dünyadaki kendi varlığına bir anlam vermeye, kendisine orada bir gelecek kurmaya çalışırken; bu, Rönesans ile tamamıyla değişmiştir. Bunun tarihsel önemi, ne kadar vurgulansa azdır. İnsanlık tarihinde insan kendisini ilk defa kendi kaderinin yaratıcısı, kendini kendi yaşamının faal öznesi, üzerinde yaşadığı gezegenin sorunlarının idarecisi olarak kavramaya başlamıştır. Bu arayışı, kuramsal olarak temellendirmek için merkezinde doğa ve insan araştırmaları olan “Antik Yunan” kaynaklara yeniden dönmüştür. Rönesans bu bakımdan da bir yeniden keşfediş’tir. Bu da ‘yeniden keşfediş’in ikinci boyutudur.

Bu yeniden keşfedişler, insanın nihayet “karanlık çağlar”dan çıkmaya, mistisizmin yerini aklın doldurmaya başladığını ve böylelikle insanın özgürleşmeye başladığını müjdelir. İşte, insanın/insanlığın ‘yeniden doğuşu’ndan bu bağlamda ve bu anlamda bahsedilir haklı olarak.

Aydınlanmacı Öğretinin Kökeninde ve Temelinde Hümanizm Vardır

İnsanın Yeniçağda yeniden doğuşu, insanın kendisini insan olarak araştırması, kendisini bütün değerleriyle kendi düşünümünün konusu yapması, insan olarak varlığına anlam verme ve kendini kendisini evrende anlamlandıran bir varlık olarak kavrama çabasıyla başlar. Büyük İskoç Aydınlanmacılarından David Hume, insanı, sadece düşünen ya da akıl yürüten değil, aynı zamanda kendisini düşünümünün ve akıl yürütmesinin konusu yapabilen bir varlık olarak tanımlar. Şöyle diyor Hume tam olarak: “...biz yalnızca akıl yürüten varlıklar değiliz, fakat aynı zamanda üzerine akıl yürüttüğümüz nesnelere birisiyiz.”²² Hume burada insanın diğer canlılardan farklı olarak yansıl (*refleksif*) düşünebildiğini ve bu nedenle de kendisine aynada bakar gibi duygularını, düşüncelerini ve değerlerini kendi düşünümünün tartma/eleştirme konusu yapabildiğine işaret ediyor. İşte, insan, bunu yapmaya başladığı andan itibaren ve yapabildiği oranda ahlaklı bir varlık olmaya başlar.

İnsanın büyük beyninin oluşumuna ve gelişimine paralel olarak gelişen bu yetisi, insanın doğayı işlemeye ve işlemek için gerekli araç ve gereçleri yapmaya başlamasıyla oluşmaya başlayan, bir

²¹ Bacon, F., *Novum Organum (Yeni Araç)*, *Enlightenment Reader (Aydınlanmacılık Elkitabı)* içinde, yay. Isaac Kramnick, Penguin Books, 1995, s. 39.

²² Hume, D., *A treatise of Human Nature (İnsan Doğası Üzerine Bir Deneme)*, yay. P. H. Nidditch, Oxford University Press, Oxford, 1978, s. XV.

yetidir.²³ Yani soyut ve yansısal düşünme yetisi, insanın çok çok sonradan edindiği bir yetidir. İskoç Aydınlanmacısı Hume'un insanın bu yetisine işaret ederek "insan bilimi" olarak adlandırdığı ve en başta insanın değerlerini ve davranışlarını konu edinen ahlak felsefesini kurma işine girişmesi, Aydınlanmacılık ile Rönesans'ın zihniyetine denk gelen Hümanizm arasındaki tarihsel ilişkisinin ne kadar güçlü ve kopmaz olduğuna işaret eder. Burada elbette Aydınlanmacı felsefenin oluşmasında aynı zamanda klasik Arap felsefesinin ve Antik Çin felsefesinin de derin etkisinin olduğuna işaret etmek gerekmektedir –ki bu, Aydınlanmacı felsefenin bir insanlık ürünü, eseri ve insanlık mirası olduğunu kanıtlar.²⁴

Rönesans ile birlikte insanın gözlemlerinin, araştırmalarının ve düşüncülerinin odak noktasına bütün ilişkileriyle doğa ve insanın kendisi gelip oturmuştur. Yani insan gözünü doğaya ve doğanın içinde bulunan kendisine döndürmüştür. Böylelikle doğayı ve doğada kendisini yeniden keşfetmek istemektedir. Bu nedenle her şeyi merak eden ve keşfetmek isteyen insanı betimlemek için uluslararası kavramlar dağarcığımızı "Rönesans İnsanı" kavramı dâhil olmuştur. İnsan bundan böyle kendi kaderini kendi eline almak istemektedir. Örneğin Shakespeare ve Goethe'nin eserlerinde ifadesini bulan bu insan tiplemesine göre, insan meraklı, keşfedici, değiştiren ve dönüştüren, her şeyi yeniden yaratmak isteyen, her şeyi yeniden yaratırken kendisini de bizzat kendisi yeniden yaratmak etkin bir varlıktır.

Rönesans insanı, doğaya ve doğa yasalarına basit bir şekilde tabi olmak istememektedir. O, doğal ve toplumsal olguları gözleyerek, deneyerek, araştırarak, ilk bakışta görünmez olan yapıları ve ilişkileri ortaya çıkararak doğayı ve toplumu açıklamak istemektedir. Böylelikle destan ve hikâyelere dayalı açıklama biçimlerinden, mitlerden ve mitostan kurtulmak istemektedir. Zira ancak doğanın, toplumun ve tarihin yasalarını bilen ve açıklayabilen insan, doğayı kendi gereksinim ve isteklerine göre değiştirmeyi ve dönüştürmeyi amaç edinebilir. Bu nedenle Rönesans insanının en temel amacının, doğal güçleri kendi öz kontrolü altına almak olduğu ileri sürülebilir. Böylelikle insan, doğayı kendi evini kurar gibi yeniden yaratmış olacaktır. İnsan ancak bu şekilde kendi kendisinin efendisi olabilecektir. Zira aksi takdirde hükmedemediği için kendisine yabancı kalacak olan doğal güçlerin kurbanı olma olasılığı yüksektir.

Rönesans insanı, kendisini çok yönlü geliştirip, bütün yetenek ve yetileriyle evrensel bir insan olmak istemektedir. İnsanı düşünümünün merkezine aldığı için, Rönesans'ın düşünsel tutumuna ya

²³ Beynin işlevleri ve tarihi konusunda bkz: Roth, G., *Das Gehirn und seine Wirklichkeit: Kognitive Neurobiologie und ihre philosophischen Konsequenzen (Beyin ve Hakikati: Kognitif Nörobijoloji ve Felsefi Sonuçları)*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a. M., 1997.

²⁴ Ülkemizde de değişik kesimler felsefenin bir 'Batı yutturmacası', dolayısıyla Doğu düşün dünyasına yabancı ve ters olduğunu ileri sürer. Batı'da da, dünyanın gerisi üzerinde emperyalist hâkimiyet peşinde koşanlar, akla dayalı düşünmenin sadece Batı'ya has olduğunu ileri sürer. Oysa Batı'nın kendi karanlık Ortaçağından çıkmak için hem Neo-Aristotelesçi Arap felsefesini (özellikle teorik felsefe alanında) hem de Antik Çin felsefesini (özellikle pratik felsefe alanında) her bakımdan işlediği bilinir. Örneğin 18. yüzyılda, sözüme ona ilahi kaynaklara başvurmada bir ahlak felsefesinin ve ahlaklı yaşamın mümkün olduğunu göstermek için özellikle Antik Çin felsefesinin kanıt olarak gösterildiği genel olarak bilinir. Bu bakımdan Aydınlanmacı felsefe hem bir insanlık ürünüdür hem bir insanlık eseri hem de bir insanlık mirasıdır. Ayrıca felsefi düşünümün ta başından itibaren, tabiri caiz ise Doğu toplumlarında ortaya çıktığını unutmamak gerekir.

da “ruh haline” genellikle “Hümanizm” denmektedir. Hümanizm, kısaca, bilimsel araştırmalarda, felsefede ve kelimenin en geniş anlamı ile toplumsal pratikte, Ortaçağ insanını meşgul etmiş olan tanrının varlığına ve özelliklerine dair teolojik sorunlar ve konuların yerine insan kendi sorunlarını ve değerlerini odak noktası haline getirmek demektir. Bu yönelim ile Rönesans’ta hem insanın merkeze alınmasını hem de kim olursa olsun insana karşı insancıl davranma gereğini temellendirmeyi amaçlamaktadır.

Rönesans, Hümanizm ve Aydınlanmacılık

Hümanizm kavramının kökenini hatırlamak, onda saklı olan özgürlükçü ve özgürleştirici potansiyelin daha açıkça görülmesini sağlayacaktır. Hümanizm, Latince kökenli bir kavramdır. Roma’da kölelere, kadınlara, çocuklara, yabancılara ve “düşman” olarak tanımlanan herkese karşı son derece ağır yasalar hüküm sürmekteydi. Halkın yönetici üst sınıflar karşısında herhangi bir hakkı yoktu. Tersine yasalar üst sınıfların halk üzerinde mutlak tahakkümünü teyit ve garanti etmek için düzenlenmişti. Bu yasaları bütün sıklığıyla uygulayan üst sınıf mensupları, “adil” olabilirdi; fakat “insancıl” değil. Ne var ki, bu yasaları doğru bulmayıp, onların sınırlarının dışına çıkarak adı geçen gruplardan ve tabakalardan insanlara karşı insanca/insancıl davrananlara *humanus* denirdi. İnsancıl olarak tanımlanmak için, sözde insancıl olmak yetmiyordu. Söz konusu kişinin özel ve kamusal hayatının her alanında tutarlı bir şekilde *humanus* olduğunu kanıtlaması gerekirdi. Kısacası, sadece sözde ve savda değil, aynı zamanda edimde de *insancıl* olmak zorundaydı. Hümanizm kavramının kökeninde yatan anlayış ve davranış biçimi budur. Romalılar arasında bu insancıl duruş ve davranış biçiminin ortaya çıkmasında, Yunan dünya bilgeliğinin (“Antik Yunan Felsefesi”nin) alımlanması, başat bir rol oynamıştır. Diğer bir deyişle Hümanizmin kökeninde felsefe ve en başta da Antik Yunan’da insanı ve insanın değerlerini felsefi düşünümün merkezine koyan ve felsefeyi halka götüren Sofistlerin devrimci felsefi duruşu ve mirası, ve Antik Çin felsefesi vardır –ki Antik Çin felsefesi, kendisini, diğer birçok felsefi gelenekten farklı olarak dünyevi bir felsefe olarak belli eder.²⁵

Hümanizm, özgürlükçü bir düşünüş tarzıdır ve bu özelliğiyle Reformasyon hareketini doğrudan etkilemiştir. Reformasyon’un düşünsel önderlerinden sayılan Roterdamlı Erasmus aynı zamanda en büyük hümanistlerdendir. Reformasyon, Rönesans Hümanizmine, yani bir tür olarak insanın doğada ve bir birey olarak toplum içinde özgürlük arayışına, inanç ve vicdan özgürlüğü düşüncesini eklemiştir. Böylelikle Reformasyon, vicdan özgürlüğü talebini insanlığın gündemine taşıyarak Rönesans’ın özgürlük arayışına yepyeni bir boyut ve derinlik kazandırmıştır. Reformasyon, insanlık tarihinde ilk defa, insanın “iç özgürlüğünü” de (duygu, düşün ve inanç dünyasının -inananın

²⁵ Bkz: Lacey, A., “Humanism”, *The Oxford Companion to Philosophy (Oxford Felsefe Elkitabı)* içinde, (yay.) Honderich, T., Oxford University Press, Oxford ve New York, 1995, s. 375-376 (Lacey, bu kısa makalesinde, sözüm ona ‘Sokratçı dönüş’ün, bu sanının kaynağı olan Cicero’ya gönderme yapsa da (*Tusculan Disputationis (Tusculum Tartışmaları)*, 5.10-11), yaygın kandan ve Cicero’dan farklı ve haklı olarak, sadece Sokrates’e ait olmadığına, tersine, Sokrates ile aynı zamanda Sofistlerin adını anarak, bu dönüşün her şeyden önce Sofistlerin eseri olduğuna işaret eder –ki Antik Yunan felsefesine dair güncel araştırmalar, Platon’un anlatımlarından farklı olarak bugün Sokrates’in de birçok bakımdan Sofistlerle ilişkili olduğuna ve Platon’un diyaloglarında Sofistlere dair anlattığı birçok olumsuz hikayenin şüpheyle karşılanması gerektiğini salık verir.).

ve inanmayanın- özgürlüğünü de) özgürlük kavramına dâhil ederek, ona bütünlüklü bir anlam kazandırmıştır.

İşte, sadece Avrupa tarihi açısından değil, aynı zamanda insanlık tarihi açısından da son derece önemli olan Aydınlanmacılık, bu 3 yüz yıllık Rönesans ve Reformasyon olarak adlandırılan toplumsal yenilenme hareketinin doruk noktasıdır bir yerde. Yukarıda işaret ettiğim, tarihsel olarak oluşmuş olan kapsamlı özgürlük arayışı, yani bir tür olarak insanın doğada, iç dünyası ve dış ilişkileriyle birey olarak toplumda özgürlük arayışı, Aydınlanmacı hareketin ereğinin temel belirleyenisidir. Fakat insanın özgürlük arayışında aynı zamanda yepyeni bir evredir de Aydınlanmacılık.

İnsanların bir tür olarak doğada ve insanların birer birey olarak toplumda gerçekten özgür olabilmesi ve gerçekten özgür olup olmadıklarını bilebilmesi için, korkmadan ve çekinmeden kendi aklını kullanabilmesi gerekmektedir. Aydınlanma Çağ'ına bu nedenle aynı zamanda "Aklın Çağı" denmektedir. İşaret ettiğim gibi, bu çağda her şey, aklın yargısı önünde insanın özgür yaşaması için gerekli olduğunu kanıtlamak ve böylelikle varlığını gerekçelendirmesi gerekmektedir. Bu koşulu yerine getiremeyen hiçbir şeyin varolma hakkı bulunmamaktadır Aydınlanmacı bakış açısından.

Aklın bu kapsamlı ve temellendirici talebi, doğal olarak aynı iddia ile ortaya çıkmış olan din ile çatışmaktadır. Bu bakımdan Aydınlanmacılık aynı zamanda "aklın gücünü imana yöneltmesi" olarak tanımlamak mümkündür. Akıl, gücünü imana yöneltirken hem akıl ile imanın ilişkisini hem de toplumsal yaşamda her ikisinin de rolünü yeniden tanımlamayı amaçlamaktadır.

Aydınlanmacılık, akli temel aldığı için, doğal olarak hem doğanın araştırılması ve açıklanmasında, hem de başka bütün toplumsal ilişkilerin bilimsel bilginin ışığında her şeyin akla dayalı yeniden düzenlenmesini istemektedir. Başka bir deyişle Aydınlanmacılık, inanç ve iman yerine akli, bilgiyi ve kavramı; *mitosun* yerine *logos*u tesis etmek istemektedir. Aydınlanmacılığa göre akıl, toplumsal ve bireysel özgürlüğü sağlayacak ve garanti edecek tek kurumdur. İnanç özgürlüğünü de: inananın özgürce inanmasını, inanmayanın da özgürce inanmamasını, yani her bakımdan vicdan özgürlüğünü teminat altına alabilecek tek kurumdur.

Hümanizm, Aydınlanmacılık, "İnsanlık" Kavramı ve "Ebedi Barış"

Her ulusun, kültürün, etnik grupların ve halkların tarihinde kendisini diğerlerinden 'üstün' gördüğü, diğerlerini farklı biçimlerde 'barbar' olarak tanımlayıp aşağıladığı, diğerlerini kendisinden 'alçak' gördüğü dönemler vardır. Diğer bir deyişle hemen her ulusun tarihinde hep aşağılanan bir "öteki" ya da birçok "ötekileri" vardır. Aydınlanmacılık ile artık bu son bulmaya başlamıştır. Rönesans ile artık insanlık tarihi, daha doğrusu insanlığı oluşturan bütün ulusların, kültürlerin, etnik grupların, halkların ortak tarihi başlamıştır. Bu nedenle ünlü Rönesans tarihçisi Michelet, kapsamlı bir tarih çalışmasının bir parçası olan *Rönesans* kitabına yazdığı "Giriş"te birbirini ancak anlamaya başlayan Doğu ile Batı'nın birbirine el uzatmasıyla ("Doğu bizim Batı'ya el uzattı") "nihayet mekânda ve zamanda *insanlık ailesini* teşkil eden üyelerin mutlu kaynaşması başlamaktadır"²⁶ der. Kitabının sonunda ise, araştırmasının sonucu olarak Rönesans çağını betimlemek için şöyle der: Rönesans ile "Bir insanlık dünyası başlıyor, evrensel sempati dünyası". Bu cümleyle sonuçlandırır kitabını. Bu, aynı zamanda

²⁶ Michelet, J., *Histoire de France: Renaissance*, s. III.

insanın bütün dünyaya nihayet kendi öz evi gibi bakmaya başlamasıdır da; zira gözlerini dünyaya ve kendisine dönmekle “insan, dünyanın kardeşi”²⁷ olmaya da başlamıştır.

Rönesans ile bu yönde başlayan değişim, Aydınlanmacı Çağ’da geçici olarak üst uğrağına ulaşmıştır. 1789 Fransız devrimi doruk noktasıdır. Bu gelişmeye karşı çıkan, yani 1789 Fransız devrimini ret eden güçlerin özellikle “insan” ve “insanlık” kavramına karşı çıktığını görüyoruz. Örneğin Joseph-Marie de Maistre, devrimin insanlığın düşünümün gündemine koyduğu “insan” ve “insanlık” kavramlarına nasıl karşı çıktığını hatırlatalım. De Maistre, 1789 devriminden sonra yapılan anayasaları kastederek şöyle der: “1795 anayasası, ondan öncekiler de, İNSAN için yazılmıştır. Şimdi, dünyada insan diye bir şey yoktur. Yaşamım süresince Fransızlar, İtalyanlar, Ruslar vesaire gördüm; Montesquieu sayesinde *birisinin Persli olabileceğini* bile biliyorum. Fakat, *insana* gelince, açıklıyorum ki, hayatımda onu hiç görmedim. Eğer insan var ise, ben onun bilgisine sahip değilim.”²⁸ Buna karşın Kant’ın, aydınlanmayı “insanlık hakkı” olarak tanımladığına hâlihazırda işaret ettim yukarıda. Bu bakımdan insanlık kavramı Aydınlanmacı felsefede bir nevi kurucu bir öge gibidir. Bugün Aydınlanmacılık üzerine yapılan ateşli tartışmalara ilişkin bir fikir oluştururken bu, güncel tartışmalar için son derece anlamlı durumu dikkate almak lazımdır: örneğin ülkemizde yaygın olarak işlenen Heidegger ve Gadamer’in, işe insanlık kavramını ret ederek başladığı bilinir. Buna karşın Anadolu’da “insan, insandır!” denir.

İnsanlık kavramını ve insanlığa bütünlüklü bakışı Rönesans Hümanizmine borçluyuz. Ancak bu bütünlüklü bakış, insanlık çapında *ebedi barış* düşüncesinin ortaya çıkmasını sağlayabilirdi. İnsanın kendisine bütünlüklü bir “aile” olarak bakabilmesinin nedeni, elbette en başta dünyanın hemen her tarafını birbiriyle ilişkilendiren ve birbirine bağımlı kılan yeni ekonomik ilişkilerdir.²⁹ Fakat düşünsel düzeyde de büyük değişiklikler olması gerekiyordu. Bu yeni bakışın düşüncel hazırlayıcısı ve taşıyıcısı Thomas Morus ve Rotterdamlı Erasmus’tur. Morus’un kuramsal çalışmasının öncelikli konusu, insanlığın içbarışının önkoşulu olarak teker teker toplumların içbarışın nasıl gerçekleşebileceğidir. Ünlü eseri *Ütopya* bu çabanın sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Morus’un bu çabasının tamamlayıcısı olarak Erasmus daha çok toplumlar arası barışın nasıl sağlanacağı üzerine düşünür -ki o zamanlar ‘toplumlar arası’ deyince akla en başta Doğu ve Batı ya da Hıristiyanlık ile İslam arasında kalıcı barışın nasıl sağlanacağı sorusu gelir.

Bu konuda Erasmus, cesur eleştirel çıkışlarıyla geleneksel inanç ve düşün dünyasında büyük devrimler gerçekleştirmiştir. Erasmus, 1517 yılında kaleme aldığı *Querela Pacis (Barışın Şikâyeti)* adlı eserinde insanlığın içbarışının sağlanması için, bugün de örnek olabilecek davranışıyla kendisinin de içinde bulunduğu inanç dünyasında Müslümanlara/Türklere karşı önyargı yayanları eleştirmekle başlar işe: ‘insanların birbirlerinin karnını kılıç ile deşmesi Hıristiyan’ın gözüne kötü görünürken

²⁷ Michelet, J., *Histoire de France: Renaissance*, s. 313.

²⁸ De Maistre, J.-M., *Considerations on France (Fransa Üzerine Düşünümler)*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, s. 53 (vurgular De Maistre’e ait).

²⁹ Karl Marx öncesinde John Locke’dan Adam Smith’e uzanan ve insanlığın, ekonomik olarak dünyanın en ücra köşelerinin bile birbirine bağımlı hale gelmesi sonucu, bir bütün olarak yeniden nasıl kurulduğunu ve geliştiğini göstermeye çalışan teorik çaba, ayrıca bir inceleme konusudur.

“Türkün” gözüne iyi mi görünür!’ diye sorar retorik olarak. Zira kötü, hangi inanç sistemine bağlı olursa olsun, insanlıktan çıkmamış herkesin (ister Müslüman olsun, ister Hıristiyan) gözünde kötüdür. Erasmus Hıristiyanlar arasında “Türlere” (ki bununla Müslümanları kasteder) karşı önyargı yayanları eleştirir: “Hıristiyan savaşçılar, inanmayan bir kabile olarak, Hıristiyanlara yabancı olarak Türkleri abartırlar; sanki onlar bu şekilde davranmakla kendileri Hıristiyan olurlar”³⁰. Erasmus, “Hıristiyan savaşçılar” a yönelttiği bu eleştirisi ile genel olarak insanlar arasında savaş ruhunu diri tutmak ve gerekirse savaş çıkarmak için kendi kültürü içinde Müslümanlar hakkında önyargı yayanları eleştirir.

Erasmus, insana insan olarak bakmanın ve bütün insanlığı bir “aile” olarak görmenin (Anadolu’da yaygın olan ve yukarıda işaret ettiğim “insan, insandır!” özdeyişini hatırlayalım), insanlığın içbarışı için gerekli düşünsel önkoşul olduğunu bilir ve zaten ancak bu bütünlüklü bakışa sahip olunabildiği oranda “ebedi barış”tan³¹, “süreklî barış”tan³² ve “kesintisiz barış”tan³³ bahsedilebilir. Erasmus, Hıristiyan toplumlar içinde Müslümanlar hakkında önyargılar yayarak savaş çığırkanlığı yapan “Hıristiyan savaşçılar”ı eleştirdikten sonra bütün Hıristiyanlara şu çağırığı yapar:

“Kendisine Hıristiyanım diyen herkese çağırıyorum! Onlara, dürüstlüklerini ortaya koyacaklarından ve tutarlılıklarını muhafaza edeceklerinden, savaş ortadan kaldırmak ve *ebedi ve evrensel barış* tesis etmek için bir yürek ve bir ruh olarak birleşmelerini ısrarla tavsiye ediyorum.

Burada ve şimdi, çokluğunun, halkın kitesinin birliğinin, birkaçın ve güçlünün despotizmine karşı ne kadar etkili olunabileceğini dünyaya gösterin.”³⁴

Erasmus’un sözleri açık ve net. Hıristiyanlardan önyargıları bir tarafa bırakıp, Müslümanlarla ve nihayetinde diğer kültürlerden bütün insanlarla birleşerek insanlığı, nihayet barış içinde bir aile olarak yeniden kurmalarını talep etmektedir. Rousseau, *Emile ya da Eğitim Üzerine* adlı eserinde, kendisine bütün Avrupa’da sürgün ve takibatı göze alarak ortaya koyduğu hoşgörü ilkesini temellendirirken hiç kuşkusuz Erasmus’un yukarıdaki cümlelerini hatırlıyordu.³⁵ Aynı şekilde Kant, *Ebedi Barış Üzerine. Felsefi Bir Tasarım*³⁶ adlı eserini kaleme alırken elbette Erasmus’un “ebedi ve evrensel barış” talebini hatırlıyordu.

Aydınlanmacılık ve Din

Peki, bu durumda din ne olacaktır, toplumsal yaşamda dini inancın yeri ve rolü yeniden nasıl tanımlanacaktır? Erasmus’un talep ettiği insanlık toplumu kurulduğunda –ki aslından insanlık

³⁰ Erasmus, *The Complaint of Peace (Barışın Şikâyeti)*, The Open Court Publishing Co., Chicago ve Londra, 1917, s. 42.

³¹ Age, s. 45.

³² Age, s. 46.

³³ Age.

³⁴ Age, s. 77 (vurgular bana ait).

³⁵ Bkz: Rousseau, J.-J., *Emile ya da Eğitim Üzerine*, çev. İsmail Yerguz, Say Yayınları, İstanbul, 2009, s. 468-469.

³⁶ Bkz: Kant, İ., *Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf, (Ebedi Barış Üzerine. Felsefi Bir Tasarım)*, Eserleri, c. 12 içinde, yay. Wilhelm Weischedel, Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1993, s. 193-251.

toplumu bugün hemen her bakımdan gerçekliktir, eksik olan, bu gerçekliğin henüz bilinçli olarak yeniden kurulamamış olmasıdır- kültür ve gelenek, düşünce ve inanç, ahlaki değerler ve tasavvurlar bakımından çok renklilik arz eden, dini inanç farkları arasındaki ilişki nasıl belirlenecektir. Rönesans Hümanizminin mirasçısı olan Aydınlanmacılığa göre bütün toplumsal ilişkilerin ve kurumların temelini elbette akılın ilkeleri oluşturmalıdır. Ancak bu şekilde toplum, felsefe ve bilimler bilimsel bir temele oturtulabilir. Aydınlanmacı harekete göre hem inananın hem de inanmayanın ve inananların farklı farklı şeylere inanma özgürlüğünü ancak akıl garanti edebilir. Bu, aynı zamanda, iç ve dış özgürlüğün tesis edilmesinin de önkoşuludur. Aydınlanmacılığa göre ancak akli temel alan toplumlar kapsamlı bir inanç özgürlüğünü garanti edebilir. Buna göre din, iman ve inanç, inanmak ya da inanmamak, inananın neye inanacağı veya inanmayacağı sorusu, bireysel tercihe bırakılmalıdır. Yani diğer bir deyişle din, iman ve inanç işleri vicdan ve düşünce özgürlüğü temelinde bireylerin kendi yargısına bırakılmalıdır. Hiçbir toplumsal kurum, ilgisiz kalmasa bile, bunu belirlemeyi kendisine vazife bilmemelidir. Aydınlanmacı projeye göre, gerek teker teker toplumlar içinde gerekse “büyük insanlık toplumu”nda³⁷ inanç özgürlüğü ancak bu temelde gerçekleşebilir. Din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması talebinin altında yatan düşünce budur. Devlet, din işlerinden elini ve eteğini çektiği oranda toplumda dini inanç bakımından çokluğu mümkün kılabilir ve farklı inanç sistemlerine karşı eşit ve adil davranabilir. Bu ise, inançlar açısından toplumsal barışın vaz geçilmez önkoşullarındandır. Bu konuda Aydınlanmacı hareket içinde birçok farklı, hatta birbiriyle çelişen görüşler vardır. Fakat Kant’ın “dini şeylerde insanlara hiçbir şey dayatılmamalıdır; tersine, onlar bu konuda tam özgürlük bırakılmalıdır”³⁸ talebinde hemen herkes hem fikirdir.

Sonuç olarak; insanlık düzeyinde artan özgürlük arayışının gündeminde bugün de yukarıda betimlemeye çalıştığım Aydınlanmacı özgürlük ve barış projesinin nasıl geçerlilik kazanacağı ve gerçeklik olacağı sorusu vardır.

³⁷ İnsanlık kavramının, Aydınlanmacı hareket için ne kadar önemli kurucu bir öge olduğunu göstermek için Adam Smith’in ahlak kuramını temellendirdiği Ahlaksal Duygular Kuramı adlı eserinden alınıyorum (*The Theory of Moral Sentiments*, yay. Raphael, D. D. ve Macfie, A. L., Liberty Fund, Indianapolis, 1984, s. 229 vd.). Benzer kavramları Kant ve başka birçok Aydınlanmacı filozofta bulmak hiç zor değildir.

³⁸ Kant, İ., “Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung”, s. 59/60.

Kaynakça

1. Aydınlanmacılık kavramı için bkz:
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5277e41d929479.74733235 (erişim tarihi: 20/11/2013).
2. “aydınlama” kavramı için bkz:
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.52781c0a193465.04585196 (erişim tarihi: 20/11/2013).
3. Bacon, F., *Novum Organum (Yeni Araç)*, *Enlightenment Reader (Aydınlanmacılık Elkitabı)* içinde, yay. Isaac Kramnick, Penguin Books, 1995.
4. Cassirer, E., “Aydınlanma Çağının Düşünme Biçimi”, çev. Doğan Özlem, *Toplum Bilim: Aydınlanma Özel sayısı*, no 11, Temmuz 2000, s. 37-49.
5. De Maistre, J.-M., *Considerations on France (Fransa Üzerine Düşünümler)*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.
6. Erasmus, *The Complaint of Peace (Barışın Şikâyeti)*, The Open Court Publishing Co., Chicago ve Londra, 1917.
7. Hegel, G.W.F., *Phänomenologie des Geistes (Tinin Fenomenolojisi)*, yay. Hans-Friedrich Wessels ve Heinrich Clairmont, Felix Meiner Verlag, Hamburg, 2006.
8. Hegel, G.W.F., *Tinin Görüngübilimi (Phänomenologie des Geistes)*, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 2004.
9. Heine, H., *Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland (Almanya’da Dinin ve Felsefenin Tarihi)*, yay. Wolfgang Harich, Akademie Verlag, Berlin, 1965.
10. Hume, D., *A treatise of Human Nature (İnsan Doğası Üzerine Bir Deneme)*, yay. P. H. Nidditch, Oxford University Press, Oxford, 1978.
11. Kant, İ., “Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?” (‘Aydınlanmacılık Nedir?’ Sorusuna Yanıt), Eserleri, c. 12 içinde, yay. Wilhelm Weischedel, Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1993.
12. Kant, İ., *Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf, (Ebedi Barış Üzerine. Felsefi Bir Tasarım)*, Eserleri, c. 12 içinde, yay. Wilhelm Weischedel, Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1993.
13. Lacey, A., “Humanism”, *The Oxford Companion to Philosophy (Oxford Felsefe Elkitabı)* içinde, (yay.) Honderich, T., Oxford University Press, Oxford ve New York, 1995, s. 375-376.
14. Michelet, J., *Histoire de France: Renaissance*, c. 7 içinde, Chamerot-Libraire-Editeur, Paris, 1855.
15. Roth, G., *Das Gehirn und seine Wirklichkeit: Kognitive Neurobiologie und ihre philosophischen Konsequenzen (Beyin ve Hakikati: Kognitif Nörobilim ve Felsefi Sonuçları)*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a. M., 1997.
16. Rousseau, J.-J., *Emile ya da Eğitim Üzerine*, çev. İsmail Yerguz, Say Yayınları, İstanbul, 2009.

17. Schröder, W., “Aufklärung” (Aydınlanmacılık), *Europäische Enzyklopädie zu Philosophie und Wissenschaften (Avrupa Felsefe ve Bilimler Ansiklopedisi)*, yay. Hans J. Sandkühler, Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1990, c.1, s. 276-285.
18. Smith, A., *The Theory of Moral Sentiments (Ahlaksal Duygular Kuramı)*, yay. Raphael, D. D. ve Macfie, A. L., Liberty Fund, Indianapolis, 1984.
19. Timuçin, A., “Aydınlanma Düşüncesi”, *Toplum Bilim: Aydınlanma Özel sayısı*, no 11, Temmuz 2000, s. 51-56.
20. Ülken, H. Z., *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1992.